

تأملی در سفال آبی و سفید چین و ایران در اعصار مینگ و صفویه

*
نسیم سرمدی

**
معصومه ترکی باغبادرانی

چکیده: بررسی تطبیقی هنر ملل گوناگون برای دستیابی به اطلاعات نو، از جمله روشهای مطالعاتی می‌باشد که مدت زمانی است مورد توجه پژوهندگان قرار گرفته است. کشورها و تمدن‌هایی در حیطه این روش تحقیقاتی قرار می‌گیرند که در ادوار گذشته به گونه‌ای دارای ارتباط با یکدیگر بوده‌اند. چین و ایران در زمره این ملل می‌باشند. زمینه‌های ارتباطی چین و ایران شامل؛ مبادلات اقتصادی و تجاری، فرهنگی، هنری و صنعت بوده است. از جمله مواردی که بسیاری از این راه‌های ارتباطی را در گذشته محیا کرده، شئای با عنوان سفال آبی و سفید بوده. حضور سفال آبی و سفید در اعصار پیشین برای ملل گوناگون از جمله چین و ایران، همچون طلا با اهمیت بود. درخشانی این گونه از سفال به دلیل توجهی بود که از طریق بازار و تجارت جهان آن روزگار به این محصول هنری مبدول می‌شد. نقش چین به عنوان تولید کننده اصلی این اثر هنری و ایران به عنوان دیگر مرکز تولیدی و شاهره‌ای برای تبادل آن با غرب و دیگر بازارهای جهانی، در تاریخ هنر مطرح می‌باشد. اوج چنین عملکردهایی از هر دو کشور در محدوده زمانی سده‌های ۱۴ تا ۱۸ میلادی که بخشی از آن مصادف با سلطنت پادشاهان مینگ بر چین و بخش دیگر همزمان با عصر صفوی در ایران بوده است.

واژگان کلیدی: سفال آبیوسفید، چین، ایران، مینگ، صفوی.

◆ مقدمه

ارتباطی در تجارت بین آسیا با اروپا و آفریقا در گذشته نقش‌های اصلی این روند تجاری را بر عهده داشته‌اند. آیا چین منشأ و مبداء پیدایش این نوع سفال بوده است؟ رابطه تجاری بین ایران و چین برای صادرات سفال آبی و سفید چگونه صورت گرفت؟ و همچنین آگاهی از اهمیت این تجارت از طرف ایرانیان چگونه حاصل شد؟ عمده‌ترین مراکز ساخت این نوع سفالینه‌ها در چین و ایران در کدام مناطق بودند؟ پاسخ به سؤالاتی از این دست به واسطه مقایسه تطبیقی در مطالب این مقاله مد نظر قرار گرفته است.

◆ پیشینه سفال آبی و سفید

همچنان که از نام این نوع سفالینه بر می‌آید، از جمله مشخصه‌های اصلی این گونه سفال، رنگ آبی و سفید آن است. نقوش آبی رنگ روی زمینه سفید اثر را شکل بخشیده‌اند. وجود چنین ترکیب رنگین نقش و زمینه آبی و سفید را در آثار سفالین ادوار آغازین ورود اسلام به ایران و دیگر کشورها می‌توان مشاهده کرد. برخی از محققین ترکیب رنگی سفید و آبی را پیش از چینی‌آلات آبی و سفید

هنر و صنعت سفالگری از جمله صنایع مستظرف‌هایی است که در سراسر جهان واجد اهمیت بوده و در متن زندگی انسان حضور مستمر خود را از طریق اولین نشانه‌های هنر بشری تا به امروز نشان داده است. سفال در ادوار گوناگون با شیوه‌ها، مواد و نقوش و فرم‌های مختلف ساخته شده و این تفاوت‌های گوناگون جلوه‌های بصری متفاوتی از این هنر را عرضه می‌دارد. از جمله گونه‌های مختلف سفال که در تاریخ هنر حضور مؤثری داشته و مناطق مختلف جهان از چین تا اروپا و نیز شمال آفریقا را درنوردیده، سفالی است، با نقوش آبی بر زمینه سفید رنگ که آن را با نام سفال آبی و سفید می‌شناسیم. اهمیت سفال آبی و سفید چنان بود که در امور اقتصادی از طریق صادرات تأثیری کاملاً مستقیم برجای می‌گذاشت و بسیاری از کشورها براساس منطقه جغرافیای خود در آن زمان سعی در به دست گرفتن بازار محصول این هنر و صنعت، به رقابت با یکدیگر می‌پرداختند. دو کشور چین و ایران در گذشته به عنوان دو قطب تولیدی و صادرات سفال آبی و سفید به شمار می‌رفتند. چین به عنوان سازنده اصلی این محصول و ایران به عنوان شاهره اصلی

*
دانشجوی کارشناسی ارشد رشته، صنایع دستی دانشگاه هنر اصفهان
*
دانشجوی کارشناسی ارشد رشته، صنایع دستی دانشگاه هنر اصفهان

دوران مغول در سده های ۱۳ و ۱۴ میلادی (۷ و ۸ هجری) بیشتر نفوذ روی طرح های سرامیک ایران از منسوجات چین بوده است. (Yolande Crowe, 2002, 43). (تصویر شماره ۲ و ۳).

تصویر ۲: کاشی دیواری با نقش برجسته سیمرغ متعلق به دوران ایلخانی (محمدپناه، ۱۳۸۷، ۸۵)

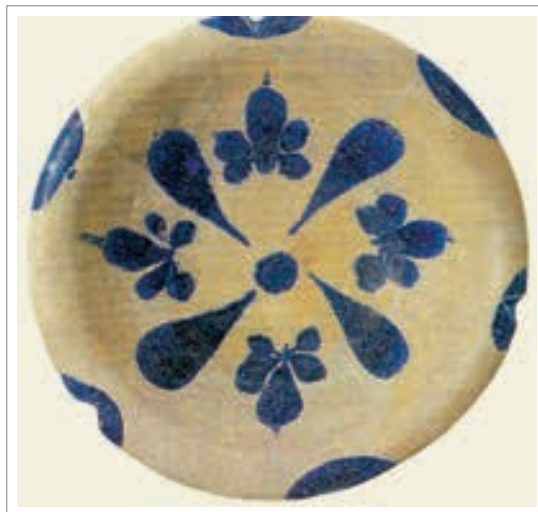

تصویر ۳: قطعه پارچه سفید با طرح سیمرغ، نمونه از منسوجات ایرانی بافته شده با طرح برگرفته شده از نقوش منسوجات چینی. آخر قرن ۱۳ یا اوایل قرن ۱۴ م (زندداوی، ۱۳۸۹، ۹۲)

♦ ورود سفالینه های آبی و سفید چین به ایران

با گذر زمان و با ورود سفالینه های آبی و سفید چین به ایران، نفوذ نقوش چینی بر سفالینه های ایران که از طریق منسوجات چینی در قرون ۱۳ و ۱۴ میلادی و ۷ و ۸ هجری صورت گرفته بود - به سبب کاربرد نقوش سفالینه های چینی - این نفوذ تا آنجا اعمال شد که نمونه های کاملاً مشابه سفالینه های آبی و سفید چینی، در ایران ساخته شد. (تصویر شماره ۴ و ۵). در کتاب «هنرهای ایران»، فریه ورود چینی آبی و سفید به ایران را چنین می آورد: «در سال های پایانی سده هشتم هجری (حدود ۷۹۰/۱۴۰۰) نفوذ چینی های «آبی و سفید» - ساخته با کائولین یا خاک

چین، به سفالینه های رُسی منطقه غرب آسیا؛ ایران و کشورهای اسلامی نیز نسبت می دهند. چنان که در کتاب هنر سفالگری دوره اسلامی ایران آورده شده: «تزیین سفالینه با دو رنگ آبی و سفید یا گاهی سیاه و سفید در اوایل اسلام (قرون سوم و چهارم هجری) در بعضی از کشورهای اسلامی از جمله ایران معمول بوده.» (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴، ۶۳). (تصویر شماره ۱). به نقل از آرتور لین^۱ در کتاب *Persia and China saffavid blue and white ceramic*; مهم ترین تولیدات لعاب سربی دارای قلع از بین النهرین، شوش و سامرا به دست آمده و همچنین زمینه و ریشه ابداع سفال آبی و سفید را همین سفالینه های دارای لعاب سربی با ترکیب قلع و نقش شده توسط کبالت^۲ متعلق به سده ۹ میلادی ۱۳ هجری می داند. (Yolande Crowe, 2002, 43). با این همه نظرات دیگری نیز وجود دارد که بیشتر مورد قبول صاحب نظران است. «عده های از محققان بر این عقیده اند که تکنیک سفالینه آبی و سفید در قرن هشتم هجری در چین آغاز شده.» (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴، ۶۳). این جمله با آثاری که از چین به دست آمده تأیید می شود.

تصویر ۱: سفال با ترکیب رنگ آبی و سفید «کاسه»، عراق، قرن نهم و دهم میلادی، از ظروف آستر لعاب سفید مات عباسی» (خلیلی، ۱۳۸۴، ۳۴)

با وجود تمامی این دلایل، با دیدن سفالینه های آبی و سفید بر جای مانده، این فرهنگ چین است که در نگاه اول خودنمایی می کند، تا هر فرهنگ دیگر. این امر بیشتر به سبب نقوشی است که بر آن آثار نقش شده است. نقوش چینی بر روی سفالینه های ایرانی نیز نقش شده اما نفوذ نقوش چینی بر روی سفالینه های ایران از جهت تقلید از سفالینه های چینی نبود، بلکه سفالگران ایرانی با مشاهده منسوجات چینی چنین نقشه هایی را در آثارشان به کار بردند. در این رابطه آرتور لین معتقد است که «در

◆ سلسله مینگ و صفوی

سلسله مینگ دارای ۱۶ پادشاه بود که از سال ۱۳۶۸ میلادی تا ۱۶۴۴ میلادی در چین حکمرانی می‌کردند. «جیوان جانگ مؤسس سلسله بزرگ مینگ [...] پس از تسلط کامل خود بر چین، سلسله خود را مینگ به معنای درخشان نامید.» (جرالد، ۱۳۶۷، ۵۲۷). حکمرانی سلاطین مینگ بر چین از تاریخ ۱۵۰۱ میلادی تا زمان انقراضشان مصادف با حکمرانی پادشاهان صفوی بر ایران بود. به گفته هانس وولف «شاه اسمعیل در سال ۱۵۰۱ میلادی پس از ۸۵ سال فرمانروایی بیگانگان بر تخت نشست و نخستین شاه دودمان صفویه گردید بزرگی و عظمت ایران آغاز گردید و تا دویست سال ادامه داشت.» (وولف، ۱۳۷۲، ۱۳۴). سلسله صفوی دارای هفت پادشاه بود که هر کدام یکی پس از دیگری تا ۱۷۲۲ میلادی بر تخت نشستند.

◆ حضور سفال آبی‌وسفید در عصر مینگ و صفوی

هنر سفالگری چین در دوران مینگ مانند دیگر هنرهای مسیری دوگانه را طی می‌کرد، یک طریق تحت سلطه کارگاه‌های سلطنتی رسمی قرار داشت، دیگری تحت سلطه آماتورهایی بود که آزادی بیان داشتند. صنعتگران مینگ دوره‌ای از الهام خلاق تجدید شده به ویژه در استفاده از مواد گران قیمت را تجربه کردند. مواد با کیفیت بالای استثنایی در کارگاه‌های سلطنتی مصرف شدند. (www.Pearisian.cri).

سفال آبی‌وسفید در دوران مینگ از جمله صنایع رو به رشد چین بود و در بازارهای داخلی و خارجی به خوبی به فروش می‌رسید. «به وسیله سلسله مینگ اشیاء سرامیکی در میان همه طبقات جامعه مورد استفاده معمول بودند. بیشتر آنها به وسیله کارگاه‌های خصوصی ساخته می‌شدند، که ظروف صادراتی هم عرضه می‌کردند.» (CarSwel, 2000, 79). تجارت پرسود سفال آبی‌وسفید چین، از طریق راه‌های مختلف و با حضور کشورهایمانند هلند، پرتغال، انگلستان، همچنین ایران و دیگر کشورها صورت می‌گرفت و به مناطقی همچون کشورهای اروپایی و حتی شمال آفریقا، این محصول را انتقال می‌دادند. ایران در بین این کشورها به سبب موقعیت جغرافیایی خود هم به عنوان رابط تجاری و هم به سبب هنر و صنعت نسبتاً پیشرفته سفالگری، در آن منطقه واجد اهمیت مضاعف در این تجارت، به خصوص در دوران صفوی بود.

سلسله صفوی به دلیل حمایت فرمانروایانش از صنعت و هنر یکی از ادوار اوج و ترقی هنر در ایران بود. «پادشاهان صفوی و از جمله آنان شاه‌عباس علاقه زیادی به گردآوری ظروف سفالین و به ویژه، ظروف ساخت چین داشتند. تا جایی که در کاخ عالی‌قاپوی اصفهان و مقبره جدش شیخ

چینی از کشور چین به آسیای میانه و ایران نشر یافته و در آن نواحی به حد اعلائی خود رسیده بود.» (فریه، ۱۳۷۴، ۲۶۵). به اعتقاد برخی محققین از جمله فاطمه کریمی و محمد یوسف کیانی، استفاده از تکنیک لعاب قلع برای ایجاد رنگ سفید بر روی بدنه رُسی سفالینه ایرانی به رنگ قرمز و نخودی رنگ تا اواخر دوران ایلخانی ادامه یافت. «از اواخر عصر ایلخانی در ساخت ظروف آبی‌وسفید تحولی پدید آمد و به تدریج به گونه‌ای که امروزه بنام سفید و آبی مشهور شد، رایج گردید.» (کریمی، کیانی، ۱۳۶۴، ۶۳)

تصویر شماره ۴: چینی آبی‌وسفید چین (He Li, 1996, 229)

تصویر ۵: «فندیل فیلی شکل چینی ایران اوایل قرن هفدهم، فرم این موجود فیلی شکل مستقیماً از چینی آلات [دوره‌ی] مینگ گرفته شده است.» (آن، ۱۳۸۲، ۵۸)

سفال آبی‌وسفید در اعصار تاریخی متفاوتی در دو کشور چین و ایران حضور داشته و ساخته شده، عصر یوان، مینگ در چین، البته، ایلخانی، تیموری و صفوی در ایران از جمله این ادوار تاریخی‌اند. اوج اهمیت و درخشندگی سفال آبی‌وسفید در هنر و صنعت و همچنین تجارت در محدوده زمانی دوران مینگ در چین و دوران صفوی در ایران بوده است.

صفی‌الدین اردبیلی اتاق‌هایی را مختص این امر قرار داده بود و ظروفی را که به سفارش وی ساخت کشور چین بود، در این مکان‌ها نگهداری می‌کردند.» (رفیعی، ۱۳۷۷، ۸۶). سفال آبی‌وسفید که در ابتدا برای مصارف دربار و به منظور تجارت و در خدمت شاه در ایران تولید می‌شد سپس وارد زندگی مردم عامه نیز شد. چنانکه که «در دوره شاه‌صفی (۱۶۲۹-۱۶۴۲) هنر پروری غیر درباری نیز مانند بازرگانی رونق گرفت.» (کتبی، ۱۳۸۷، ۱۲۷).

شاه‌عباس کبیر که در سال‌های ۱۶۴۲ تا ۱۶۶۶ میلادی بر ایران حکمرانی می‌کرد، تأثیری شگرف، بیش از پیش در عرصه هنر و صنعت ساخت سفال آبی‌وسفید، تولید و تجارت آن گذاشت. فعالیت‌های شاه‌عباس را وولف در کتاب خود با عنوان «صنایع دستی کهن ایران»، چنین شرح می‌دهد: «شاه‌عباس خود صنعتکار و بازرگانی باهوش بود. استادان فن را از امپراتوری پهناور خود جمع کرد و در اصفهان یا پیرامون آن جا داد و کارگاه‌های صنعتی شاهی بیشماری بنیاد نهاد. به پیشه‌وران جزء و صنایع خصوصی نیز کمک می‌کرد. هنگامی که از بازرگانان و نمایندگان کمپانی هند شرقی هلند که دژی در جزیره هرمز در خلیج فارس داشتند شنید که آنها مشغول تجارت ظروف چینی کشور چین هستند از بازرگانان چینی دعوت کرد که چینی‌های زیبای خود را از راه خشکی برای صادرات به اروپا به کشور وی بفرستند و بدین ترتیب کمپانی هلندی را از میدان خارج کرد. [...] شاه‌عباس ۳۰۰ کوزه‌گر چینی را به ایران دعوت کرد تا سفال‌سازان ایرانی در صنعت چینی‌سازی آموزش دهند. رهبر این عده مردی بود که در افسانه‌های ایرانی به نام من او هر (man-oo-har) شناخته شده است.» (وولف، ۱۳۷۲، ۱۳۴). ایرانیان نیز بسان چینی‌ها به تولید و صادرات سفال آبی‌وسفید پرداختند. شباهت این آثار به سفالینه‌های چینی چنان بود که به عنوان رقیبی سرسخت برای محصولات چینی در بازارهای تجاری محسوب می‌شد.

در سفرنامه‌های سیاحان مختلف شرح کیفیت سفالینه‌های آبی و سفید ایرانی نوشته شده است و به تحسین آن پرداخته‌اند. به عنوان مثال مریم کیان در مقاله خود با عنوان «محصولات سرامیکی در دوران صفویه» از سیاحتنامه شاردن نقل می‌کند که: «چینی‌های ایرانی را مخلوط مصنوعات چین کرده و با چینی‌آلات اصیل چینی به بازار اروپا عرضه می‌دارند... خاک ظروف این دوره [دوران شاه‌عباس دوم] هم درون و هم بیرونش به مانند خاک چینی خالص است، جنس آن نیز همان اندازه لطیف و همان قدر شفاف است. چنانکه اغلب اوقات ممکن است

ظروف مینایی ایران را کاملاً با محصولات کشور چین اشتباه کرد و نمی‌توان محصولات دو مملکت را از یکدیگر تشخیص داد.» (صدری، ۱۳۸۷، ۳۳۲). در جای دیگر همان مقاله آورده شده است «رافائل دومانس در سال ۱۰۷۱ هجری اعلام داشت که میان سفالینه‌های کرمان با چینی‌های چین تفاوت قابل تشخیص وجود ندارد. از این رو تعیین اینکه چه میزان از ساخته‌های آبی و سفید ایران به بازار اروپایی راه یافت، امکان پذیر نیست. چرا که سهم عمده‌ای از آن تحت لوای ظروف خاور دور ارسال می‌شد.» (صدری، ۱۳۸۷، ۵۰۸).

شاه‌عباس با زیرکی و درایت خود تحولی عظیم در هنر و صنعت سفال ایران ایجاد و سبب رشد اقتصادی شد. این امر تا جایی ادامه یافت که در دوران فرمانروایی خود که مصادف با دوران انقراض سلسله مینگ بود و چین دوران گذار خود را از سلسله مینگ به سلسله بعدی را سپری می‌کرد، تقریباً بخش زیادی از بازارهای تجاری سفال آبی‌وسفید را به دست گرفته بود. «گونه‌ای از ظرف‌های باقیمانده نشان می‌دهد که این دسته از ظروف کرمانی (ظروف سفالین آبی‌وسفید) به طور انبوه تولید می‌شدند، برای بازارهایی که لطمه بسیاری از دوره موسوم گذار خوردند.» (کتبی، ۱۳۷۸، ۱۷۸). این گفته کتبی در کتاب «عصر طلایی هنر ایران» را می‌توان دلیلی بر صحت امر مذکور دانست.

دکتر لیزا گلوبک^۳ از شاخص‌ترین محققین در زمینه سفال آبی‌وسفید در مقاله خود با عنوان «جام شراب رضاعی و مشکلات دیگر سفالینه‌های صفوی» اهمیت سفال آبی‌وسفید صفوی را در بازارهای جهانی، به خصوص در دوران شاه‌عباس دوم، چنین اشاره می‌کند «هلندی‌ها پس از ۱۰۶۳ ق / ۱۶۵۲ م مبلغان جدی کرمان شدند و آن را به عنوان جایگزین صادرات چینی آلات چین معرفی می‌کردند.» (کتبی، ۱۳۸۷، ۱۷۵).

در هر دو کشور مناطقی برای تولید سفال آبی‌وسفید وجود داشت که به عنوان مراکز شاخص تولید سفال آبی‌وسفید به حساب می‌آمد.

◆ مراکز تولید سفال آبی و سفید در چین و ایران (دوران مینگ و صفوی)

«جینگ ده جن» را می‌توان اصلی‌ترین و عمده‌ترین مرکز سفال آبی‌وسفید در چین دانست. این ناحیه در شمال شرقی جیانگسی^۴ بخش اداری ایالت فولیانگ در طول سلسله مینگ دارای منابع وافر محلی خاک چینی و رس بودند، که هر دو برای تولید ظروف چینی اساسی بودند. [...] به خاطر ارتباطات رسمیشان با دربار، این منطقه مرکز صنعت چینی‌سازی در کشور چین شد. (He Li, 1996, 208).

آلن، ۱۳۸۲، ۶۵). سفالینه آبی‌وسفید مشهد - به عنوان یکی دیگر از مراکز اصلی تولید این گونه از سفال در ایران - دارای ویژگی‌های خاص خود بود. چنین شاخصه‌هایی را میتوان ناشی از خلاقیت هنرمندان آن منطقه برشمرد. یکی از ویژگی‌های تولیدات مشهد وجود اختلاف سطح بر سفالینه آبی‌وسفید بوده است. دکتر گلوم بگ روش ایجاد نقش را در مشهد به شرح زیر بیان می‌کند: «برای ایجاد طرح، به جای نقاشی حاشیه‌ها، کبالت را به داخل خطوط نقر شده می‌ریختند» وجود شیر در این ظروف ایجاد پستی و بلندی و ریختن ماده رنگی در آن جلوه بصری متفاوتی را به وجود می‌آورده است (کبی، ۱۳۸۵، ۱۷۷).

احتمالاً کوره‌های مشهد تا نیمه دوم سده یازدهم هجری و کرمان تا اوایل سده دوازدهم هجری به کار خود ادامه دادند. «گروه سفالینه‌های مشهد با بدنه نازکتر و نشکن ترشان مشتمل بودند بر اندک تعدادی ظروف شناسایی شده که احتمالاً از اواخر سده دهم تا حدود ۱۰۶۰ ه ق تولید گردیدند. گروه «آبی و سفید» کرمان به گواهی اقلام تاریخ‌دارشان تا بخشی از سده دوازدهم به کوره رفتند» (فریه، ۱۳۷۴، ۲۶۷). شاید بتوان گفت با افول سفال آبی‌وسفید ایرانی، در دوران شاه‌سلطان حسین آخرین پادشاه دودمان صفوی (۱۱۰۵-۱۱۳۵ ه.ق)، و پشت سر گذاشتن دوران گذار در چین، بازار این محصول برای بار دیگر به دست چینیان افتاد. در این رابطه شیلا کنبی چنین شرح داده است: «عدول‌هایی از اصل چینی در ظروف شاید نشانه کساد بازار سفال‌های ایرانی باشد که پس از اتمام دوره گذار در چین و از سرگیری تجارت چینی‌های دو رنگ آبی‌وسفید اتفاق افتاد» (کبی، ۱۳۸۷، ۱۷۱). یکی دیگر از دلایل انتخاب منطق‌های خاص به عنوان مرکز ساخت سفال آبی‌وسفید، تأمین هر چه آسانتر و سریعتر مواد اولیه ساخت بود.

◆ منابع مواد اولیه ساخت سفال آبی و سفید در چین و ایران (دوران مینگ و صفوی)

مواد اولیه‌ای که برای ساخت سفال آبی‌وسفید به کار برده می‌شد؛ ۱- خاک دارای کائولن یا همان خاک سرامیک برای ساخت بدنه، و ۲- از مهم‌ترین مواد برای تزیین و ایجاد نقش؛ عنصر کبالت بوده که رنگ آبی این مجموعه را سبب می‌شده است. در چین، هنرمندان سفالگر چین از خاک سرامیکی که از مرکز جیانگ ده جن و یا مناطق اطراف آن تأمین می‌شد، استفاده می‌کردند. همانطور که بیان شد جیانگ ده جن در شمال شرقی جیانسکی بخش اداری ایالت فولیانگ و «دارای وفوری از منابع محلی خاک چینی و رس بودند» (He Li, 1996, 208).

این منطقه با رشد بالایی که در زمینه ساخت سفال آبی‌وسفید داشت از مهم‌ترین مراکز تولید این نوع سفالینه در دوران گذشته بود. از جمله شاخصه‌های تولیدی منطقه جیانگ ده جن به این موارد می‌توان اشاره کرد: «تولید کردن ظروف با بیشترین مقادیر و گسترده‌ترین تنوع، جهت خدمت کردن برای بزرگترین بازارها، ظروف نشانه‌دار به عنوان هدایای دیپلماتیک یا به عنوان پاداش‌های رسمی توسط دربار استفاده می‌شدند.» (He Li, 1996, 208). مرکز «جیانگ ده جین» به تولیدات خود تا آخرین سالهای سلسله مینگ ادامه داد. در کتاب *Persia and China safavid blue and white ceramics* اوضاع این مرکز تولید سفال آبی‌وسفید را در سال‌های آخر سلطنت پادشاه مینگ آشفته بیان، و چنین گزارش می‌کند «سفارش‌های امپراتوری برای دربار و بارگاه پادشاه در کارگاه‌های جین ده جانگ تولید می‌شد. همه کارگاه‌ها در آتش سوزی سال ۱۶۷۴ تخریب شدند. در حقیقت کارگاه‌های امپراتوری قبل از آنکه وانلی^۵ بمیرد در حال تعطیلی بودند. چون امپراتوری نمی‌توانست مقدار زیاد کارمزد سرامیک کاران را بدهد.» (Yolande Crowe, 2002, 103).

اما شهرهای کرمان، مشهد، یزد، اصفهان، نیشابور، زرنند (غبیرا) و ... از مراکزی هستند که در ایران به تولید سفال آبی‌وسفید می‌پرداختند. دکتر گلوم بگ در مقاله مذکور به نقل از گزارش‌های اروپاییان در دوران صفوی از این مراکز نام برده و خاطر نشان می‌سازد که «گزارش‌های اروپاییان میانه قرن هفدهم میلادی از شش شهر نام می‌برند (همه مورخان تمامی شهرها را ذکر نکرده‌اند). این شهرها عبارت است از: مشهد، کرمان، زرنند، یزد، اصفهان و شیراز.» (کبی، ۱۳۸۵، ۱۷۵). براساس گزارش‌های مختلف کرمان و مشهد را می‌توان از مهم‌ترین مراکز تولید سفال آبی‌وسفید ایران در محدوده زمانی دوران صفوی دانست. در کتاب هنرهای ایران، نوشته ر. دبلیو. فریه آمده: «در اواخر سده دهم [ه.ق] سفالینه‌های ساخت کرمان و مشهد وارد صحنه می‌گردند.» (فریه، ۱۳۷۴، ۲۶۶). وی در ادامه مطلب، کرمان و مشهد را به عنوان دو مرکز عمده تولید محصولات سرامیکی معرفی می‌کند (فریه، ۱۳۷۴، ۲۶۷).

موقعیت جغرافیایی شهر کرمان سبب افزایش اهمیت این مرکز نسبت به دیگر مراکز تولید سفال آبی‌وسفید، حتی مشهد شد و می‌توان آن را به عنوان اصلی‌ترین مرکز تولیدی سفال آبی‌وسفید در دوران صفوی بالأخص در دوران شاه‌عباس کبیر دانست. این امر را ویلسن آلن^۶ چنین توضیح می‌دهد: «موقعیت جغرافیایی کرمان در بخش جنوب مرکزی ایران برای تولید محصولات سرامیکی و ارسال آن به بندرعباس به منظور صادرات مناسب بود.»

و اما در ایران، هانس ای. وولف^۷ نیز یکی از منابع تأمین خاک سفید را شهری که حدوداً در مرکز ایران در استان اصفهان واقع شده و برای دسترسی مراکزی چون اصفهان امکان پذیر بود، معرفی می‌کند. وی در کتاب صنایع دستی کهن ایران شرح داده که «کائولین سفید نرمی را که در نایین و علی‌آباد پیدا شده بود را (سفالگران) به کار بردند.» (وولف، ۱۳۷۲، ۱۳۴). همچنین دکتر لیزا گلوب بگ در مقاله «جام شراب رضا عباسی ...» براساس تحقیقاتش بر روی یکی از ظروف آبی و سفید این نتیجه را به دست آورده، که براساس «تحلیل سنگ شناختی مکان یابی قمقمه موزه بریتانیا مورخ ۱۰۳۶ ق / ۱۶۲۶ الی ۱۶۲۷ در کرمان بود.» (کنبی، ۱۳۸۷، ۱۷۸). از این مطلب به این امر دست می‌یابیم که منبع خاکی مرکز کرمان از همان منطقه به دست می‌آمده است.

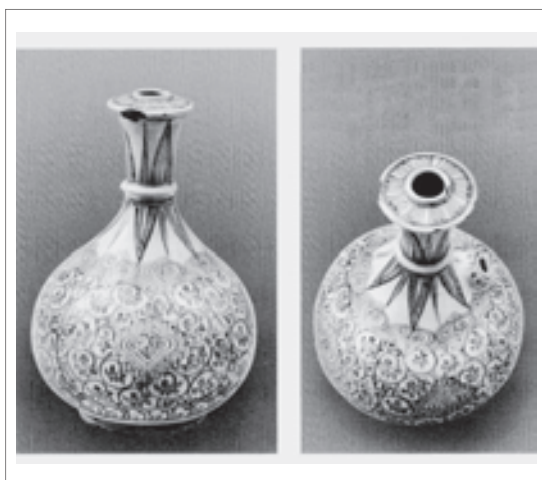
کبالت به عنوان یکی از اصلی‌ترین عناصر برای تهیه سفال آبی و سفید دارای اهمیت ویژه‌ای بوده است. رنگ آبی به دست آمده از کبالت برای هنرمندان دقیق چینی امری مهم تلقی می‌شده چنانکه در کتاب سرامیک چین اثر هی‌لی^۸ آورده شده «که بخش عمده‌ای از آن کبالت‌ها از مکانی در شهر کاشان کشور ایران وارد می‌شده است. کبالت وارد شده فام آبی تیره و تندی را بر روی زمینه سفید ظروف ایجاد میکرد. در این دوره [دوره مینگ] استفاده از کبالت وارداتی به کوره‌های رسمی محدود شد.» (He Li, 1996, 209). هی‌لی، در ادامه برای بیان اهمیت کنتراست بین آبی کبالت و رنگ سفید بدنه و فام رنگ آبی کبالت، که امری بسیار مهم در نزد هنرمندان چینی بوده، چنین آورده است: «کبالت بومی چین نسبت به نوع وارداتی، از عمق و درخشندگی کمتری برخوردار بود. از نظر رنگ‌مایه کم رنگ و به طور مقایسه‌ای خاکستری مانند بود.» (He Li, 1996, 209). از جمله عوامل بصری که پس از رنگ سفالینه آبی و سفید، دارای اهمیت است فرم آنها می‌باشد.

◆ فرم سفالینه‌های آبی و سفید چین و ایران (دوران مینگ و صفوی)

عامل فرم در هر پدیده‌ای براساس کاربرد آن تعیین می‌شده است و در سفالینه‌های آبی و سفید چین و ایران به شکل‌های متفاوتی دیده می‌شود که می‌توان روش‌های گوناگونی را برای طبقه‌بندی آنها انجام داد. در راستای این مقاله بر اساس ۱۹۳ مورد مطالعاتی سفالینه آبی و سفید چین و ایران، این آثار به ۶ طبقه تقسیم شده‌اند: ۱- بشقاب و سینی، ۲- کاسه و پیمانه (جام)، ۳- گلدان: الف) گلدان دهانه باز ب) گلدان دهانه تنگ، ۴- انواع پارچ و قوری، ۵- ظروف دردار و جعبه‌ها، ۶- ظروف با فرم حیوانی و ... در این مجموعه یکی

از فرم‌هایی که به صورت مکرر در آثار هر دو کشور، به چشم می‌آید فرم بشقاب و سینی است که در ابعاد مختلف به دست آمده است.

نوعی فرم قوری خاص در چین وجود داشته که با ورود آن به ایران براساس کاربرد جدیدی که توسط ایرانیان، در دوران شاه صفی پنجمین پادشاه دودمان صفوی، برای آن در نظر گرفته شد، آن را به وسیله‌ای برای استعمال تنباکو بدل کرد. شیلا کنبی^۹ در کتاب خود با عنوان «عصر طلایی هنر ایران» بیان می‌کند: «کوزه قلیان به تاریخ ۱۰۵۱/۱۶۴۱ با گردن بلند گسترده و شکم گرد بزرگ و لوله کوتاه خمرهای از اشیای گروه پرشماری است که شکلشان را از نوعی قوری چینی به نام کندی گرفته‌اند.» (کنبی، ۱۳۸۷، ۱۲۶). (تصویر شماره ۶ و ۱۱).

■ تصویر ۶: سفال آبی و سفید فرم قلیان، ایران، دوران صفوی (Yolande Crowe, 2002, 220)

یکی از کاربردهای متفاوتی که برای سفال آبی و سفید در نظر گرفته شد، استفاده از آن به عنوان سنگ قبر میباشد. به گزارش کنبی در کتاب مذکورش دو سنگ قبر از جنس سفال آبی و سفید متعلق به دوران صفوی بر جای مانده و تاریخ آنها «سال ۱۰۵۵/۱۶۴۵ و ۱۰۵۲/۱۶۴۲» ذکر شده است. (کنبی، ۱۳۸۷، ۱۴۲). لازم بذکر است، برخی ظروف با فرم حیوانی شکل داده شده‌اند که از این دسته سفال آبی و سفید متعلق به چین و ایران از دوران مورد بحث به دست آمده است. (تصویر شماره ۵ و ۴). علاوه بر فرم، عنصر بصری که در شکل ظاهری این آثار تأثیر بسزایی دارد، نقوشی است که بر روی این ظروف نقش بسته است.

◆ نقوش سفالینه‌های آبی و سفید چین و ایران (دوران مینگ و صفوی):

بر اساس مطالعه آثار در این مقاله چنین به نظر می‌رسد که اکثر نقوش موجود که بر روی سفالینه‌های آبی و سفید چین که در دوران مینگ نقش شده‌اند، هر کدام معرف مفهومی

تصویر ۹: سفال آبی و سفید چین. (John Carsewll, 2000, 97)

۲- نقوش جانوری که خود به سه دسته جانوران طبیعی، ماورای طبیعی و جانوران تلفیقی دسته‌بندی شده‌اند: جانوران طبیعی: چهارپایان (بز و چوچ و آهو). (تصویر شماره ۱۰). گربه‌سانان (شیر، پلنگ و یوزپلنگ). (تصویر شماره ۱۱). ماهیان (تصویر شماره ۱۲). پرندگان (اردک، درنا، خروس) و... (تصویر شماره ۱۳).

تصویر ۱۰: سفال آبی و سفید چین داری (He Li, 1996, 225)

تصویر ۱۱: سفال آبی و سفید ایران با فرم قلیان و نقش شیر (Yolande Crowe, 2002, 33)

نمادین می‌باشند که ریشه در فرهنگ این سرزمین کهن دارند. مشابه بسیاری از نمونه‌های سفالینه‌های آبی و سفید چینی دوران مینگ، در دوران صفویه ایران ساخته شده است، که این نمادپردازی را صرف تقلید برای بدست آوردن بازار تجاری در آثارشان نقش می‌زدند.

هنرمندان صفوی علاوه بر تقلید از هنرمندان چینی در برخی از آثار خود به نوآوری پرداخته و با به کار بردن نبوغ خود نقوشی را که شامل تلفیقی از نقش‌مایه‌های چینی و ایرانی است به صورت توأمان به کار برده‌اند. ایرانیان در برخی دیگر از آثار نقوشی را طراحی می‌کردند که از ریشه‌های بومی برخوردار بودند. در بررسی نقوش سفالینه‌های آبی و سفید چین و ایران می‌توان بر اساس شاخصه‌های مختلف، طبقه‌بندی‌های متفاوتی را قائل شد. در این مجال بر پایه مطالعات و مشاهدات انجام شده بر روی ۱۹۳ اثر از هر دو کشور، در مجموع نقوش سفالینه‌های آبی و سفید هر دو سرزمین در ادوار مذکور، به دسته‌های زیر تقسیم شده است:

۱- نقوش گیاهی: گل‌ها (گل نیلوفر، گل صدتومانی، گل شاه‌عباسی، گل نخلی و...)، (تصاویر شماره ۸ و ۷). درختان (بید، درخت گیلاس با شکوفه و...)، شاخه درختان با میوه (تمشک، هلو، انگور، انار و...)، (تصویر شماره ۹).

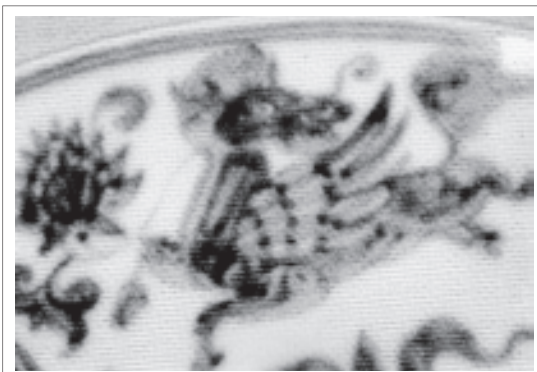

تصویر ۷: سفال آبی و سفید چین (He Li, 1996, 221)

تصویر ۸: سفال آبی و سفید ایران (Yolande Crowe, 2002, 35)

جانوران تلفیقی: آنچه پسوند تلفیق را به این جانوران داده است عناصر از جمله شاخ، بال و فلس است. اسب فلسدار، فیل بالدار و بزبالدار و... از جمله این نقوش‌اند. (تصاویر شماره ۱۶ و ۱۷).

تصویر ۱۶: سفال آبی‌وسفید چین دارای نقش بز بالدار (Porcelains of Jingdezhen, 117).

تصویر ۱۷: بخشی از سفالینه آبی‌وسفید چین دارای نقش اسب فلسدار (John Carswell, 2000, 41).

۳- نقوش انسانی: در برخی موارد بیان‌کننده روایتی و داستانی هستند. (تصویر شماره ۱۸).

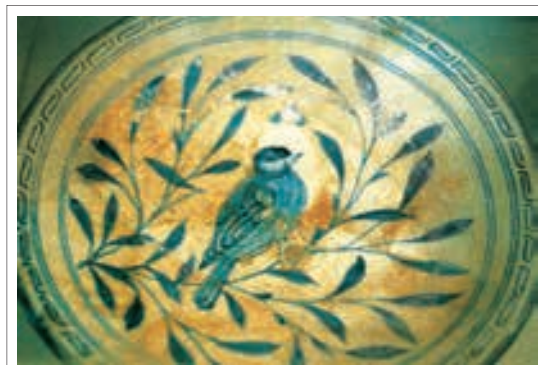

تصویر ۱۸: بخشی از سفالینه آبی‌وسفید چین با نقش انسان (He Li, 1996, 223).

۴- عناصر طبیعی: ابرها، آب که اغلب به گونه موج با خطوط شکسته و یا منحنی و مارپیچ ترسیم شده‌اند. (تصویر شماره ۱۹).

تصویر ۱۲: سفال آبی‌وسفید چین دارای نقش پرنده و ماهی. (John Carswell, 2000, 99).

تصویر ۱۳: سفال آبی‌وسفید چین دارای نقش پرنده و ماهی. (John Carswell, 2000, 100).

جانوران ماوراء طبیعی: سیمرغ (عنقا) و اژدها، که از اصلی‌ترین نقوش سفالینه‌های آبی‌وسفید چین می‌باشند. (تصاویر شماره ۱۴ و ۱۵).

تصویر ۱۴: بخشی از سفالینه آبی‌وسفید چین دارای نقش سیمرغ. (John Carswell, 2000, 58).

تصویر ۱۵: بخشی از سفالینه آبی‌وسفید ایران با نقش اژدها (Yolande Crowe, 2002, 31).

تصویر ۲۱: بخشی از سفالینه آبی و سفید چین و ایران دارای نقوش انتزاعی به ترتیب از بالا به پایین: ۱- بخشی از سفالینه آبی و سفید ایران (Yolande Crowe, 2002, 27) - ۲- بخشی از سفالینه آبی و سفید چین (He Li, 1996, 223)

۶- کتیبه نگاره‌ها: نیز از دیگر نقوشی هستند که گاه به خط عربی و اکثراً به خط چینی به اهداف گوناگون چون آرم، علامت مخصوص امپراطوری، اهدائیه و ... توسط هنرمندان سفالگر نقش شده است. (تصاویر شماره ۲۲ و ۲۳).

تصویر ۲۲: بخشی از سفالینه آبی و سفید چین و ایران دارای نقوش انتزاعی به ترتیب از راست به چپ: ۱- بخشی از سفالینه آبی و سفید ایران (Yolande Crowe, 2002, 27) - ۲- بخشی از سفالینه آبی و سفید چین (He Li, 1996, 229)

تصویر ۲۳: بخشی از سفالینه آبی و سفید چین دارای کتیبه به خط چینی (He Li, 1996, 227)

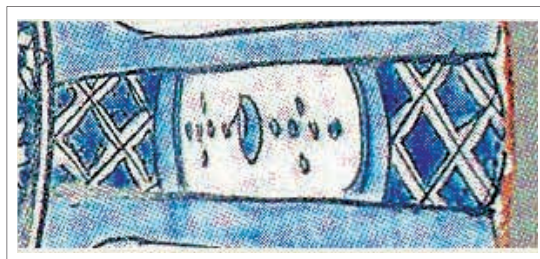

تصویر ۱۹: سفال آبی و سفید ایران با نقش انسان (Yolande Crowe, 2002, 27)

۵- نقوش انتزاعی: شامل خطوط شطرنجی، اشکال هندسی (مثلث، دایره و...)، (تصویر شماره ۲۰)، نقش چلیپا (اسواستیکا) و... (تصویر شماره ۲۱).

تصویر ۲۰: بخشی از سفالینه آبی و سفید چین و ایران دارای نقش آب و ایرک به ترتیب از بالا به پایین: ۱- بخشی از سفالینه آبی و سفید چین با نقش آب (B.W.41) - ۲- بخشی از سفالینه آبی و سفید ایران با نقش آبر (Yolande Crowe, 2002, 204) - ۳- بخشی از سفالینه آبی و سفید چین با نقش ایرک (He Li, 1996, 221) - ۴- بخشی از سفالینه آبی و سفید ایران با نقش ایرک (Yolande Crowe, 2002, 33)

◆ نتیجه‌گیری

نتایجی را که براساس مطالب این مقاله می‌توان حاصل کرد، از این قرار می‌باشد:

- ۱- ظروف ساخته شده با لعاب قلع به رنگ سفید و نقش شده با کبالت بر روی سفالینه‌های خاک رسی که در ادوار گذشته در غرب آسیا از جمله ایران تولید می‌شد، را می‌توان -از نظر ترکیب رنگی آبی و سفید- زمینه‌ای برای پیدایش سرامیک‌های آبی و سفید چین، دانست.
- ۲- سفال آبی‌وسفید در چین و ایران از همان ابتدای امر چنان حائز اهمیت بود که حضور این محصول هنروصنعت را ابتدا در نزد پادشاهان و خاندان سلطنتی و سپس در زندگی روزمره مردم عامه می‌توان مشاهده کرد.
- ۳- آنچه که سبب اوج سفال آبی‌وسفید در ایران بود را میتوان مربوط به درایت‌های شاه عباس دانست که براساس تدابیر اقتصادی وی برای ایجاد رشد اقتصادی ایران در نظر گرفته شده بود. حال آنکه درچین این هنر-صنعت، موروثی به نسل‌های بعدی انتقال می‌یافت.
- ۴- با آنکه براساس یک مصلحت‌اندیشی سیاسی این هنر و صنعت در ایران رشد کرد و به اوج خود رسید ولی به دلیل ماهیت هنری خود، هنرمندان ایرانی با استفاده از نیروی خلاقه، در فرم، نقش و روش ترسیم نقوش سفالینه‌های آبی و سفید، دست به نوآوری و ابداع زدند.
- ۵- در طول مدت تجارت سفال آبی‌وسفید در اعصار مینگ و صفوی می‌توان گفت محصولات ایران از جایگاهی مشابه سفالینه‌های آبی‌وسفید چین برخوردار بودند. اگر چه هنرمندان ایرانی این هنر را از هنرمندان چینی وام گرفته بودند، اما در مدت زمان اندکی ایران توانست پا به پای چین در بازار جهانی به تجارت بپردازد.
- ۶- در دوران مینگ و صفوی سفال آبی‌وسفید را به دلیل جایگاه و ویژگی تجاریش در بازار جهانی، آن را می‌توان به عنوان "کالای جهانی" در ادوار مذکور بر شمرد.

◆ پی‌نوشت

۱. Arthur lane: اولین محقق درزمینه سفال آبی و سفید چین و ایران (Yolande Crowe, 2002, 43), (۱۹۴۷).
- ۲- لاچورد، عنصری که سبب ایجاد رنگ آبی در لعاب می‌شود.
- 3- Dr. Lisa Glom beg
- 4- Jiangxi
- ۵- Wanli: یازدهمین پادشاه سلسله مینگ، که در بین سال‌های

۱۵۲۷-۱۶۲۰م بر چین حکومت می‌کرد.

- 6- James Wilson Allan
- 7- Hans E. Wulff
- 8- HeLi
- 9- Sheila R.Canby

◆ فهرست منابع

فارسی

- ۱- صدری، بهنام، مجموعه مقالات هنرهای صناعی، فرهنگستان هنر، تهران، ۱۳۸۷.
- ۲- فریه، ر. دیبلو، هنرهای ایران، ترجمه: پرویز مرزبان، روز فرزانه، تهران، ۱۳۷۴.
- ۳- فیتز، جرالده، تاریخ فرهنگ چین، تهران، ۱۳۶۷.
- ۴- کنبی، شیلا، عصر طلایی هنر ایران، ترجمه: حسن افشار، مرکز، تهران، ۱۳۸۷.
- ۵- کنبی، شیلا، هنر و معماری صفویه، ترجمه: مزدا موحد، فرهنگستان هنر، تهران، ۱۳۸۵.
- ۶- کریمی، فاطمه و محمد یوسف کیانی، هنر سفالگری دوره اسلامی ایران، مرکز باستان‌شناسی، تهران، ۱۳۶۴.
- ۷- وولف، هانس ای، صنایع دستی کهن ایران، انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۷۲.
- ۸- ویلسن آلن، سفالگری اسلامی، ترجمه: مهناز شایسته‌فر، مؤسسه هنرهای اسلامی، تهران، ۱۳۸۳.
- 9- www.persian.cri.cn/chinaabc/chapter14/chapter140110.html

انگلیسی

- 1- Crowe.Yolande, **Persia and China safaavid blue and white ceramics in the Victoria & Albert museum**, Laborie2002.
- 2- Li. He, **Chinese ceramics**, Thames & Hudson 1996.
- 3- Carsewll. John, **Blue & white ceramics**, Chinese Parcelain Aroun the World. London 2000.

◆ فهرست تصاویر

- ۱- از کتاب سفال اسلامی، ناصر خلیلی، ترجمه: فرزانه حایری، جلد هفتم، کارنگ ۱۳۸۴، ص ۳۴.
- ۲- از کتاب کهن دیار، بهنام محمد پناه، جلد دوم، سیزان، چاپ دوم ۱۳۸۷، ص ۸۵.
- ۳- از دو فصلنامه هنرهای تجسمی نقش‌مایه، مقاله بررسی نقوش دستبافته‌های (پارچه‌های) دوره سلجوقی و ایلخانی، عمل زندداودی، شماره چهارم، پاییز و زمستان ۱۳۸۸، ص ۹۲. (زندداودی، ۹۲، ۸۱۳۸).